

UZA | O'zbekiston
Milliy axborot
agentligi

O'zbekiston Milliy axborot agentligi
O'zA Ilm-fan bo'limi

Elektron jurnal
2022 yil noyabr soni №11 (37)

Toshkent-2022

ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ АХБОРОТ АГЕНТЛИГИ – ЎЗА ИЛМ-ФАН БЎЛИМИ (ЭЛЕКТРОН ЖУРНАЛ)

Илмий нашр
2022 йил ноябрь ойи сони №11 (37)

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги ОАК Раёсатининг 2019 йил 28 мартдаги 263/7.1 ва 263/7.4-сон қарорига биноан ташкил этилган.

Электрон журналга келган мақолаларга жавоб қайтарилмайди, журналда эълон қилинган мақолалардан олинган парчалар ЎЗА Илм-фан бўлими (электрон журнал)дан олинди, деб кўрсатилиши шарт.

Электрон журналга бир ярим ораликдаги материаллар “Microsoft Word” редактори, “Times New Roman” шрифтида электрон версия шаклида қабул қилинади.

Таҳрир кенгаши

А.Кўчимов
А.Асқаров
Д.Ю.Юсупова
А.Х.Саидов
Т.Ў.Арипова
Қ.Р.Аллаев
С.М.Туробжонов
Ш.Т.Қудратхўжа
Н.А.Ҳусанов

Қ.Ш.Омонов
А.С.Сагдуллаев
С.С.Фуломов
Ф.Г.Назиров
Р.Д.Курбанов
М.Ҳ.Рустамбоев
Н.М.Маҳмудов
И.С.Саифназаров
Н.Х.Обломуродов
Г.А.Мардонова

ЎЗБЕК ВА ҚОЗОҚ ЁР-ЁРЛАРИНИНГ ҚИЁСИЙ ТИПОЛОГИК ТАҲЛИЛИ

Хулкар Қахрамоновна АЛИҚУЛОВА

катта ўқитувчи

Алишер Навоий номидаги Ўзбек тили ва адабиёти университети

Тошкент, Ўзбекистон

hulkaraliqulova79@gmail.com

Аннотация

Туркий халқларнинг тўй маросимлари билан боғлиқ “ёр-ёр” кўшиқларининг ўзига хос ижро ўрни, ижро усули, ифода мақсади, поэтик хусусиятлари, тузилиши, қофияланиши таҳлил қилинганда, айнан ўзига хос, ҳамда ўхшаш жиҳатлар мавжуддир. Мақолада ўзбек ва қозоқ ёр-ёр кўшиқлари қиёсий типологик таҳлил қилинади.

Таянч сўзлар: маросим, одат, қофия, поэтик хусусият, қиёсий таҳлил.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ ТИПОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ УЗБЕКСКИХ И КАЗАХСКИХ НАРОДНЫХ ПЕСЕН “ЁР-ЁР”

Хулкар Қахрамоновна АЛИҚУЛОВА

Старший преподаватель

Университет узбекского языка и литературы

имени Алишера Навои

Ташкент, Узбекистан

hulkaraliqulova79@gmail.com

Аннотация

При анализе своеобразия места исполнения, способа исполнения, цели выражения, поэтических особенностей, структуры, рифмовки песен «ёр-ёр», связанных со свадебными обрядами тюркских народов, выявляются специфические и сходные аспекты. В статье проводится сравнительно-типологический анализ узбекских и казахских песен ёр-ёр.

Ключевые слова: обряд, обычай, рифмовка, поэтический признак, сравнительный анализ.

Туркий халқлар оғзаки ижоди тарихининг илк даврлари ўрганилганда туркийлар номи билан шуҳрат қозонган кўплаб халқларнинг урф-одати, маросими, маданиятига мурожаат қилиш ўринлидир. Чунки бугунги кунда мустақил миллат сифатида шаклланган ўзбек, қозоқ, қирғиз, туркман, уйғур, озарбайжон, усмонли турк,

татар, ёкут ва бошқа халқлар қадимги туркийларнинг авлодларидир [1;6].

Шу маънода туркий халқларнинг тўй маросимлари билан боғлиқ оғзаки ижод намуналарида ҳам айнан ўзига хос, ҳамда ўхшаш жиҳатлари мавжудлиги кўзга ташланади. Айниқса, никоҳ тўйи маросими фольклорнинг анъанавий

жанрларидан бири ҳисобланган “ёр-ёр” кўшиқларининг ўзига хос ижро ўрни, ижро усули, ифода мақсади, поэтик хусусиятлари, тузилиши, қофияланиши таҳлил қилинганда, туркий халқлар оғзаки ижодидаги ўхшаш жиҳатлар яққол кўзга ташланади.

Никоҳ тўйи маросимига оид илк қайдлар XI асрнинг улуғ тилшунос олими Махмуд Қошғарийнинг “Девону луғотут-турк” асарида никоҳ тўйи билан боғлиқ бир қанча сўзларнинг изоҳи келтирилади [11;214-215]. Қолаверса, Алишер Навоий “Мезон ул-авзон” асарида “ёр-ёр” жанрига шундай таъриф беради: “Яна “чинга” дурким, турк улуси зифоф ва киз кўчурур тўйларида ани айтурлар, ул сурудедур боғоят муассир ва икки навъдур. Бир навъи ҳеч вази била рост келмас ва бир навъида бир байт айтилурким, мунсарихи матвийи мавкуф бахридур ва “ёр-ёр” лафзини радиф ўрнига мазкур қилурлар, андоқким, байт:

*Қайси чамандин эсиб келди сабо, ёр-ёр
– Ким дамидин тушти ўт жоним аро,
ёр-ёр?*

*Муфтаилун фобилон муфтаилун
фобилон*” [5;93].

“Чинга” атамаси “Мухтасар”да ҳам учрайди. Кўринадики, илми арузда вази сабаб тилга олинган “чинга” жанри бугун радифи асосида номланмоқда. Халқнинг аксарият ёр-ёрлари бармоқ вазида, камдан-кам ҳолларда арузда битилганини қайд этиш лозим. Тўй кўшиқларидан бири саналган ёр-ёрларга шундай таъриф берилади: “Қиз узатар кечасида айтиладиган кўшиқлардан бири “ёр-ёр”лардир. “Ёр-ёр” кўшиқлари мусиқийлиги, маълум чўзиқ оҳангда кўпчилик бўлиб қуйланиши, нақаротлари билан ажралиб туради” [8;38].

Туркий халқлар фольклорини тўплаш, ўрганиш, нашр этишда рус олимларидан Ч.Ч.Валихонов, В.В.Радлов, Н.Ф.Катанов, Н.Н.Пантусовларнинг хизматлари катта бўлган. Уларнинг изланишлари фольклор асарларини тўплаш, нашр

этириш, тартибга солиш, мавзу ва жанр хусусиятини, ижро ўрни, ижро мақсади, ижро жараёнидаги таъсир кучи, ижтимоий-маиший маросимлардаги аҳамиятини ўрганиш билан бир қаторда, илмий тадқиқотларга сабаб бўладиган муаммоларни очиб бериш учун дастлабки пойдевор ҳисобланади.

Ўзбек халқ тўй маросими фольклори жанрлари, удумлари М.Алавия, Б.Саримсоқов, М.Жўраев, С.Давлатов, Н.Куронбоева, О.Исмонова, Л.Худойкулова, Ф. Ҳайитова, М.Муродова каби олимлар томонидан ўрганилган. Қолаверса, О.Сафаров, С.Давлатов, О.Исмонова, О.Боқиев, А.Абдурахмоновнинг ўзбек фольклори билан боғлиқ илмий тадқиқот ишларида никоҳ тўйи маросимларидан “ёр-ёр”, “келин салом”, “келин тушди”, “беточар”, “бешиқ кетти” ва бошқа шу каби оғзаки ижод намуналарининг типологияси, худудий-локал хусусиятлари ўрганилган ва таҳлил этилган. Айнан “Ёр-ёр” кўшиқларининг туркий халқлар фольклори билан алоқадорликда киёсий типологик таҳлили тўлалигича тадқиқ этилмаганлиги кузатилади.

Ўзбекларда “ёр-ёр”, қозокларда ва қирғизларда “жар-жар”, афғонларда “ной-ной”, уйғурларда “нахшо”, қорақалпоқларда “хеўжар” деб номланувчи ушбу жанр келин узатишда ижро этиладиган, ҳар байти радиф билан тугалланадиган, халқнинг калб кўрида яралиб, тилдан тилга, дилдан дилга кўчиб аждодлардан авлодларгача етиб келадиган халқ кўшиғи бўлиб, ўзининг таъсирчанлиги ҳамда бир вақтнинг ўзида ҳам мунгли, ҳам байрамона усулда, шодиёна кайфиятдаги ижронинг мужассам этилганлиги билан илмий аҳамиятга эгадир.

Ўзбек ва қозоқ тўй маросимларида “ёр-ёр” кўшиқлари асосан келиннинг янгалари ва дугоналари томонидан айтилган. Олима М.Алавия: “Маросим кўшиқларининг

асосий ижодчилари ва ижрочилари хотин-қизлардир”, деб таъкидлайди [7;5]. Буборада кўшгина фольклоршунос олимларнинг турлича (туркий халқлар мифологиясида аёл илоҳаларнинг етакчилиги) қарашлари мавжуд. Ижро ўрни эса, локал хусусиятга эга бўлиб, баъзида келин кўшни уйдан ота уйига олиб келинаётган вақтда, баъзида келин куёвнинг уйига олиб кетилаётганда куйланган.

Никоҳ тўйи билан боғлиқ урф-одатлар, турли маросимларнинг ташкил этилиши, ўтказилиши ёки баъзи ирим-сиримларнинг амалга оширилиши туркий халқлар орасида бир-бирига яқинлиги ҳамда ўзига хослиги билан ажралиб туради. Ёр-ёр кўшиқларининг ижро усули, ўрни, оҳанги, ижрочиларнинг иштироки, локал хусусиятлари, образлар тизими, бадииятида ҳам шундай узвийлик ва ўзига хослик мавжуд. Ўзбек ва қозоқ ёр-ёрларининг қиёсий типологик таҳлилида бу икки халқнинг дунёқараши, уй-кечинмалари, орзу-умидлари, урф-одатларининг якка ўзига хос ҳамда туркийлар қадимий ҳаётига хос жиҳатлари яққол намоён бўлади.

Ўзбекларда ёр-ёрлар айнан аёллар, келин янгалар, келин дугоналар томонидан бўлажак келинни ота уйига олиб келиш пайтида (асосан келин томонда айтилган яъни, қиз узатилаётган куни ўз ота уйдан қариндош ёки кўшни уйида сақланган. Бу маросим баъзи худудларда “Қиз сақланди”, “Қизсоқ”, “Қиз тутилди”, “Қиз мажлиси” деб номланган.) айтилган. Назаримизда, ёр-ёрларда келин томоннинг ҳасратлари, уй-фикрлари, куда-андалар ҳақидаги хавотирлари, келин таърифи ва унинг ота-онаси билан боғлиқ ифодаларнинг устунлиги ижро ўрнини асослайди.

Қалам-қалам қошлари, чизилгандек, ёр-ёр.

Нўхат-нўхат ҳоллари, ёзилгандек, ёр-ёр.

Давлат билан етгайсан, муродинга, ёр-ёр,

Ҳеч ниҳоят бўлмагай авлодинга, ёр-ёр [10;64].

Юқоридаги ёр-ёр мисралари масънавийга ўхшаб жуфт қофияланган (а-а, б-б). Бу ўринда қофия сўзлардан кейин такрорланиб келаётган ёр-ёр сўзлари радиф вазифасини ўтамоқда.

Ушбу тўртликдаги қалам-қалам қош, нўхат-нўхат ҳоллари ёзилгандек – ифодаларига диққатни қаратамиз. Мутахассисларнинг фикрича, туркий халқлар оғзаки ижодида соч ва унинг аналоглари – қил, қош, киприк, соқол, от ёлларининг бўлиқ-қалинлиги ҳосилдорлик рамзи бўлиб, фаровон турмуш ва серпуштликка магик таъсир кўрсатади, деб билинган [3;108]. Инсон танасидаги туғма ҳоллар Умайнинг (Умай гўдақлар ҳомийси, ҳосилдорлик худоси) изи ҳисобланган. Ўзбекларда ҳам ҳол билан боғлиқ жуда кўп иримлар сақланиб қолган... Халқ лирикасидаги ҳол поэтик образи ҳам фақат гўзаллик бўлиб қолмай, тарихан ҳосилдорлик, серфарзандлик ғоялари билан боғланади... [3;186]. Кўриниб турибдики, дастлабки икки мисрадаги “қалам-қалам қошлари чизилгандек, ёр-ёр, нўхат-нўхат ҳоллари ёзилгандек, ёр-ёр” каби ифодаларнинг берилишида тақдир билан боғлиқ мифологик қарашлар кўзга ташланади. Қош орқали келиннинг гўзаллиги, балоғатга етганлиги асосланса, ҳолларининг ёзилгандек (ҳол асосан думалоқ бўлади) деб таърифланиши гўё кутилаётган тақдир унинг пешонасида аввалдан ёзилган эканлигига далолат бермоқда. Кейинги икки мисра бошланғич фикрларни далиллашга хизмат қилмоқда. Яъни, келин янги хонадонда муродига етмоқлиги, сердавлат, серфарзанд бўлмоқлиги қатъий бир ишонч асосида таъкидланмоқда.

Кўриниб турибдики, қадимий мифологик қарашлар, магик инончлар ёр-ёр кўшиқларида ҳам айнан етакчи аҳамият касб этган. Қозоқ халқининг

никоҳ тўйида халқ ҳаётининг анъанасига айланган бир қанча маиший маросимлар ўтказилган. Маросимлар тўйгача, тўй вақти, тўйдан сўнг ўтказилган бўлиб, ҳар бир маросимнинг ўзига хос ўрни ва мавқеи бўлган. Келин ўз овулидан чиқиб, куёвнинг овулига қараб йўл оларкан, келин дугоналаридан бири куёвнинг ота-онасига суюнчи сўраб (“шўйинши сўрап”) келин ҳақида хабар беради. Куёв томон келинни кутиб олмоқ учун йўлга чиқади. Келин куёвнинг овулига келгач, қўшни уйларнинг ҳаммаси келиб, “келин баракали бўлсин”, “болалар бахтли бўлсин” дея қутлашади. Сўнгра, дуо қилиниб, жонлиқ (мол) сўйилади ва “Тўй бошлар” қўшиғи билан тўй бошланади. Келинни бошқа бир ёш келинчак совға – фотиҳа ўқилган товоқдан пат (туркий халқларда қуш ва пат талқини ҳосилдорлик култи билан боғлиқ) билан кутиб олади. Шу жойда тўй эгаларининг розилиги билан ёр-ёр қўшиғи куйланади. Аввал, жар-жар қўшиғини икки гуруҳга бўлиниб куйлашган. Куёв томон кўтаринки кайфиятда куйлашса, келин томондаги аёллар эса ғамгин ижролар қилишади. Йигитлар келиннинг норлоқ келажағига ишора қилсалар, аёллар турмуш қурган қизнинг ҳаёти яхши бўлишидан хавотир билдирадилар. Жар-жар айтишув тарзида куйланади.

Йигитлар:

Алып келген базардан қара нөсер,

Жар-жар-ау!

Қара мақпал сәукеле шашың басар,

Жар-жар-ау!

Мўнда экем қалды деп қам жемеңіз,

Жар-жар-ау!

Жақсы болсаң, қайын атаң орын басар,

Жар-жар-ау,

Янгалар:

Есік алды қарасу майдан болсын,

Жар-жар-ау,

Ақ жүзіңді корерлік айнам болсын,

Жар-жар-ау,

Қайын атасы бар дейді осы қазақ

Жар-жар-ау.

Айналайын экемдей қайдан болсын,

Жар-жар-ау [9;96].

Мисраларда келинни юпатиш билан боғлиқ ифодалар кўзга ташланади. Айтишувда ота уйидан ёт уйга бораётган қизнинг қайғуси “қора” сўзи билан поэтик хусусият касб этган. Келиннинг оқ юзли эканлиги, ёруғлик рамзи бўлган “ойна” билан бир қаторда келиши, янги ҳаёт, янги бахт, янги остона ифодаси бўлса ажаб эмас. Ранглар билан боғлиқ рамзий ифодалар ҳам ўзбек, ҳам қозоқ ёр-ёрларида ўзига хос тарзда ифодаланган. Маросим қўшиқларининг тарихий асосларини илмий ўрганган олим А.Мусоқулов, ёр-ёрларда рангларнинг рамзий ифода мақсадини таҳлил этиш билан бир қаторда, қўшиқларда учрайдиган паранжи, ойна, чимилдик, даста қошиқ каби буюмларнинг мавжудлиги магик аҳамиятга эга эканлигини таъкидлайди [4;42].

Чимилдикнинг бандида,

Даста қошиқ, ёр-ёр.

Куёв поччам сўрасангиз,

Олтин ошиқ, ёр-ёр [10;55].

Ёки:

Чимиллигинг чип-чинора,

Бўйинг чинора, ёр-ёр.

Бўйгинанга кўз тегмасин,

Олай тумора, ёр-ёр [10;10].

Қозокчада:

Шымылдығын серпи сал,

Көрсін шешең, жар-жар!

Көздің жасын көл қылып,

Төксін шешең, жар-жар! [9;46].

Намунада чимилдик, даста қошиқ, олтин ошиқ, чинор, тумор сўзларининг параллел тарзда келишининг ўзи, халқнинг ижодкорлиги ҳамда янги ҳаётга қадам қўяётган келин-куёвни асраб-авайлаб, магик ҳимоя (чимилдик, тумор) воситаларига ишончини далиллайди. Чимилдик – келин-куёвнинг магик ҳимоя қилиш, уларнинг бахтли, серфарзанд бўлиши учун ясалган ритуал буюм. Чинор

– узоқ умр, чинордай бўй – гўзаллик рамзи. Гўзал келинга кўз тегмасин деб тумор ясаб беришлик, албатта, кўз магиясига инончни асослайди. Туркий халқлар маросимларида бундай инончларнинг мавжудлиги турли маиший турмушдаги дунёқарашлар билан узвий боғлиқдир.

Тоғда тойчоқ кишнайди,

От бўлдим деб, ёр-ёр.

Уйда келин йиғлайди,

Ёт бўлдим деб, ёр-ёр [6;4].

Йигитнинг куч-қувватга тўлганлиги, оила қуришга тайёрлиги «от» образи орқали ифодаланмоқда. Қўшиқда от образи тойчокни тоғда (тоғ – куч-қудрат, тоғ – рухларнинг макони, тақдирдан хабар келувчи ҳудуд) кишнаши билан уйғунлашиб, балогатга етган йигитга ўхшатма этилаётган бўлсада, келиннинг йиғлаши кутилаётган янги ҳаётга нисбатан хавотир ва ҳадикни ифодаламоқда. Гуёки, тойнинг кишнаши бўлажак келиннинг ҳадикларини сезаётгандек, ундан хабар бераётгандек. Фольклоршунос М.Жўраев “Ола от култининг ўзбек эпосидаги излари” мақоласида [2;29] от образининг таҳлилларини беради. Халқ удумига кўра ола отнинг ўйноқлангани яхшиликдан дарак бермайди. Унинг безовта кишнаши даҳшатли фожиадан дарак берган. Кўриниб турибдики, таҳлил жараёнида халқнинг ижродаги рухий кечинмаси донолик билан қуйланган. Бир томонда хурсандчилик, иккинчи томонда қайғу. Ифоданинг ўзига хослиги қадимий қарашлар билан ҳам боғлиқдир.

Туркий халқлар фольклори тарихида от култи жуда муҳим ўрин тутган ва унинг рудиментлари, маиший турмушимизда бизнинг кунларимизгача сақланиб қолган [3;228]. Фольклоршунос олимлар М.Жўраев, А.Мусоқулов, А.Тилавов, М.Рўзиевалар от образи, от култи билан боғлиқ илмий тадқиқот ишлари олиб боришган. От образининг лирик қўшиқларда ҳам мавжудлиги, уларнинг

ўзига хос халқона ифодаси етарлича таҳлил этишни талаб этади.

Қозоқ тўй маросимларида келин куёвнинг уйига оғзи оқ мато билан боғланган отда келтирилади. Бу жараёнда ҳам отнинг маросим билан боғлиқ мифологик излари кўзга ташланади.

Йигитлар:

Қўлыни ақти жасқама – тай болады, жар-жар.

Жалғыз гүлің бақшага айналады, жар-жар.

Қизлар:

Жігіт деген бұзығың шалыс басқан, жар-жар.

Қызды ауылдың қызығын алып қашқан, жар-жар [9;50].

Халқ қўшиқларида халқнинг ўзига хос урф-одатлари, ирим-сиримлари кўзга ташланади. Юқоридаги мисраларда айнан қозоқ халқининг маиший ҳаётига даҳлдор жараён кўзга ташланади. Қозоқларда никоҳнинг ўзи икки хил кўринишга эга бўлган. Биринчиси, тўй маросими, унаштириш усулига кўра ўтказиладиган, ундан кейин келин томоннинг “тошшириғ”и, “тўй” ёки “келин олиш” маросими ўтказилиши, иккинчиси, маълум сабабларга кўра пайдо бўлган “қашып кету” ёки “алып қашу” йўли билан турмуш қуриш одати. “Қызды ауылдың қызығын, алып қашқан, жар-жар” мисраларида бу одат аниқ намоён бўлмоқда.

Умуман олганда, маросим қўшиқларининг энг бетакрор жанри ҳисобланган ёр-ёрларнинг туркий халқлар оғзаки ижоди тутган ўрни бекиёсдир. Қиёсий таҳлил жараёнида умумийлик ва хусусийликни аниқлаш, илмий хулосалар асосида етарлича баҳолаш, ёр-ёрларни турли аспектларда ўрганиш, бугунги кун фольклоршунослигидан катта изланишлар талаб этади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Abdurahmonov A. Turkiy xalqlar og'zaki ijodi. – Samarqand: 2006.
2. Жўраев М. Ола от култининг ўзбек эпосидаги излари //Адабиёт кўзгуси, 1996. – №2. – Б.29-37.
3. Мусақулов А. Ўзбек халқ лирикаси. – Тошкент: Фан. 2010. – 336 б.
4. Мусақулов А. Ўзбек халқ лирикасининг тарихий асослари ва бадиияти. – Тошкент: 1995. – 268 б.
5. Навоий, Алишер. Мезон ул-авзон. МАТ. 20 жилдлик. 16-жилд. – Тошкент: Фан, 2000. – 329 б.
6. Остонаси тиллодан: Тўй кўшиқлари. /Нашрга тайёрловчилар: М.Мирзаева, А.Мусақулов. – Тошкент: Фан, 1992. – 22 б.
7. Оқ олма, қизил олма. Ўзбек халқ кўшиқлари / Тўпловчи М.Алавия. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972. – 232 б.
8. Раззоқов Ҳ., Мирзаев Т., Собиров О., Имомов К. ва б. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. – 288 б.
9. Сағиндықов Е.С. /Қазақтың улттық ойындары. – Алматы, 1991. – 176 б.
10. Тўхлиев Б., Шералиев Э., Алиқулова Х. Ўзбек халқ кўшиқлари. Ёр-ёрлар. – Тошкент: 2009. – 105 б.
11. Кошғарий, Махмуд. Девону луғатит турк. Уч томлик. Т. I. – Тошкент: Фан, 1960. – 357 б.

UZA

O'zbekiston
Milliy axborot
agentligi

